

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De woonplaats van de faam : grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse republiek

Verbaan, E.

Citation

Verbaan, E. (2011, December 15). *De woonplaats van de faam : grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse republiek*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/18256>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/18256>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Besluit

Volgens Marco Polo, de verteller in Italo Calvino's roman *De onzichtbare steden* (1972), is het onmogelijk om de stad Zaira te beschrijven door alleen te wijzen op haar uiterlijkheden, zoals het aantal treden in de straten die als trappen omhooglopen, de kromming van de bogen in de zuilengangen, of het soort platen dat de daken bedekt. Ieder gebouw en iedere straat is immers gevuld met herinneringen. De stad is een ruimte met een geschiedenis, een mengeling van heden en verleden.

Zo dachten de zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvers er ook over. Vanaf de jaren 1610 verschijnen er in de Republiek werken die één enkele stad in een groot aantal aspecten op thematische wijze beschrijven. De uiterlijkheden krijgen veel aandacht, maar minstens zo belangrijk is de achterliggende geschiedenis daarvan. Er zijn bijvoorbeeld hoofdstukken over de opeenvolgende stadsvergrotingen die hebben geleid tot het latere stadsbeeld, of over de gebouwen en instellingen inclusief hun historische achtergrond. Deze thematisch gestructureerde stadsbeschrijvingen moeten worden onderscheiden van de chronologisch opgebouwde stadsgeschiedenissen, die de informatie op een andere wijze presenteren.

De belangrijkste impuls voor de thematische stadsbeschrijvingen kwam uit de twee kopstukken van de nieuwe Republiek: het academische Leiden en het zeevarende Amsterdam. In 1611 publiceerde Johannes Pontanus een erudiete beschrijving van Amsterdam in het Latijn, vol verwijzingen naar de klassieken en citaten uit met moeite opgeduikelde bronnen. In 1614 verscheen een vertaling in het Nederlands. Toen kwam ook de *Beschrijvinge der stad Leyden* van de pers door boekverkoper en amateurhistoricus Jan Orlers. Dat was de eerste, oorspronkelijk in het Nederlands verschenen stadsbeschrijving.

Orlers en Pontanus initieerden een genre dat in de zeventiende en achttiende eeuw bijzonder populair werd. In de zeventiende-eeuwse Republiek verschenen er achttien van dat soort stadsbeschrijvingen. Vertalingen, heruitgaven en roofofdrukken zijn niet meegerekend. Het overduidelijke zwaartepunt lag in het dominante gewest Holland en vooral in zijn belangrijkste steden: Amsterdam, Dordrecht, Haarlem en Leiden. Amsterdam was de koploper met zes stadsbeschrijvingen, op enige afstand gevolgd door Dordrecht waaraan drie keer een boek werd gewijd. Haarlem en Leiden kregen er elk

twee. Delft, Heusden en Rotterdam moesten het doen met één stadsbeschrijving. Buiten Holland is de oogst bijzonder mager. Alleen de steden Hulst en Den Bosch kregen een thematisch opgebouwde stadsbeschrijving. Maar beide steden lagen in de Generaaliteitslanden, die onder de soevereiniteit vielen van de in Den Haag gevestigde Staten-Generaal. Bovendien hadden beide auteurs nauwe banden met Holland. Hoogtepunt vormen de decennia van 1660 en 1670, toen er tevens grote wandkaarten verschenen die vaak werden gecombineerd met een tekst – de zogenaamde figuratieve kaarten van steden als Amsterdam, Den Haag, Leiden en Delft.

De Republiek en zeker de provincie Holland hoorden tot de meest verstedelijkte gebieden in Europa. Hier lagen veel relatief kleine steden dicht bij elkaar in een netwerk van afhankelijkheidsrelaties, wat een zekere rivaliteit met zich meebracht. Die steden maakten aan het begin van de zeventiende eeuw een stormachtige economische, demografische en topografische groei door. Ook hadden zij sinds kort deel aan de soevereiniteit. Die berustte sinds 1588 bij de gewestelijke Staten, waarin de steden waren vertegenwoordigd. De opkomst van het genre wordt mede verklaard door de enorme groei, de behoefte om de nieuw verworven politieke macht te rechtvaardigen en uiting te geven aan een groeiend gevoel van stedentrots, die werd gedragen door de auteur en zijn geïntendeerd publiek.

Dat publiek was vrij beperkt. Het moet worden gezocht in de redelijk gegoede bovenlagen van de stedelijke samenleving (de welvarende burgers), voornamelijk in de meer invloedrijke kringen van regenten en stadsbestuurders, die de werken dan ook vaak per dedicatie kregen aangeboden. De meeste stadsbeschrijvers hoorden zelf tot die groep van welvarende burgers of tot die van de regenten en stadsbestuurders. Zij hadden doorgaans goede connecties. Stadsbeschrijvingen waren in ieder geval geen goedkope boeken. Bovendien werden ze gepubliceerd in kleine oplagen van 200 tot maximaal 500 exemplaren. Daar komt nog bij dat de auteurs zich meestal expliciet richtten tot hun stadsgenoten. Met dat geïntendeerde publiek verdedigden zij de vaak grote gedetailleerdheid van hun teksten, want in lokale details scheppen de medeburgers veel behagen. Buitenstaanders kunnen dergelijke passages overslaan. Anderzijds propageerden sommige stadsbeschrijvers hun boeken als reclamemateriaal voor de stedelijke handel en nijverheid, wat tevens een overigens noodzakelijkerwijs beperkt publiek buiten de stad veronderstelt dat zal hebben bestaan uit bestuurders, kooplieden en burgers met een historische of antiquarische belangstelling.

Vier disciplines

Hoe moesten steden in deze werken worden beschreven? Welke conventies bepaalden welke onderwerpen op welke wijze moesten worden behandeld? Bij het beantwoorden van die vragen hebben we vier achterliggende en doorwerkende principes bekeken. De geografische en retorische aspecten stonden centraal.

Ten eerste verschenen de Noord-Nederlandse stadsbeschrijvingen binnen de traditie van de *chorografie*. Dat was een interdisciplinair genre dat zijn oorsprong vond in het

humanisme van de vijftiende en zestiende eeuw en dat zowel onderdeel uitmaakte van de bredere discipline van de aardrijkskunde als van de geschiedschrijving. Deze chorografie behelsde in principe de beschrijving van een regio of een specifieke plaats, in ieder geval niet een beschrijving van de gehele aarde of van een locatie als onderdeel van de kosmos. Dergelijke beschrijvingen combineerden dan zowel historische als geografische informatie in een naar uitputtendheid en gedetailleerdheid strevend verhaal. Daarbij kon de nadruk zowel liggen op het tekstuele element, als op het topografische en cartografische. Wie op een dergelijke manier naar het verschijnsel kijkt, kan drie stromingen onderscheiden. Er is een tekstuele Juniaanse chorografie – naar Hadrianus Junius – die stoelt op humanistische geleerdheid en die de neiging heeft het antiquarische bronnenonderzoek te benadrukken. Er is een eveneens primair tekstuele Guicciardiniaanse chorografie – naar Lodovico Guicciardini – die meer algemeen lovend is en die niet in de eerste plaats verslag doet van een speurtocht naar betrouwbare documentatie, maar primair de lof wil zingen van de beschreven plaatsen. En er is een Orteliaanse chorografie – naar Abraham Ortelius – die niet de tekst maar het beeld centraal stelt als de belangrijkste drager van informatie.

De stadsbeschrijvingen die in deze regionaal georiënteerde boeken waren opgenomen hadden veel te danken aan de klassieke *stedenlof*. Die *stedenlof* kwam in de loop van de zestiende eeuw weer tot bloei, maar pas rond 1600 begonnen er zelfstandig gepubliceerde, lange stedendichten te verschijnen. De auteurs van deze lange gedichten grepen terug naar de retorische principes uit de Oudheid, maar pasten ze aan de eisen van de eigen tijd en maatschappij aan. Uit de analyse van enkele omvangrijke stedendichten over Alkmaar, Haarlem en Leiden bleek dat de dichters een zo positief mogelijk beeld wilden schetsen dat bestond uit algemene indrukken en positieve eigenschappen die nooit gedetailleerd werden uitgewerkt. Lofdichters bekommerden zich dus niet om het historiografische streven naar objectiviteit of het staven van hun uitspraken aan de hand van bronnenmateriaal. Bovendien legden de onderzochte stedendichters niet zozeer de nadruk op het uiterlijk van de stad en haar gebouwen, maar op de morele voortreffelijkheid van haar inwoners. Sommige stedendichten waren voor een belangrijk deel zelfs gestructureerd volgens de typische eigenschappen die ze aan de burgers toeschreven.

De *reismethode*, die in de late zestiende eeuw werd ontwikkeld in het kielzog van de opvattingen van Petrus Ramus, was onder meer gebaseerd op ideeën uit de *stedenlof*, maar men paste die aan nieuwe doelstellingen aan. Reisverhandelingen richtten zich namelijk in de eerste plaats op de *grand tourist* die het leerzame element van zijn educatiereis diende te plaatsen boven het recreatieve aspect. Bovendien beoogden de reismethodes om het verkrijgen van nieuwe informatie te systematiseren door adviezen te geven over het verzamelen van informatie, het maken van notities en het schrijven van reisverslagen. De traktaten vertelden de jongeman precies wat hij tijdens zijn reizen moest observeren en welke onderwerpen hij in zijn reisverslag diende te bespreken. Die voorschriften namen de vorm aan van beschrijvingsschema's, die soms werden weergegeven als ramistische boomdiagrammen.

Net als in de *stedenlof* gingen die voorschriften uit van de dichotomie tussen land

en volk. Als we ons tot steden beperken, moest volgens de reiskundige standaardbeschrijving eerst de ligging van de stad in haar ommeland worden besproken. Daarna kwamen de naam en de stichting van de stad aan de orde en konden haar groei en stadsuitbreidingen worden beschreven. Het volgende punt waren de openbare gebouwen en instellingen: eerst de kerkelijke en dan de wereldlijke. Ten slotte kwam de ‘wijs van heerschen’ aan bod: eerst het stadsbestuur – voor veel apodemici het belangrijkste onderwerp –, dan de onderwijsinstellingen en de *virii illustres* zoals de geleerden die in de stad waren geboren of er hadden gewerkt, en ten slotte de ‘zedes des gemeenen volks’, waaronder bijvoorbeeld het economische leven viel. We kunnen duidelijke verschillen met de stedenlof constateren. Ten eerste verwachtten apodemici objectief vaststelbare gegevens, zoals geografische coördinaten en afstanden tot andere plaatsen. Ook legden zij meer nadruk op de gebouwen en bezienswaardigheden. De bespreking daarvan splitsen zij op in kerkelijke en wereldlijke instellingen. Ten slotte hadden zij weinig aandacht voor het superieure en deugdzame karakter van de stadsbewoners, maar concentreerden zij zich op nuttige informatie over bestuurlijke, economische en etnografische aspecten.

Dit beschrijvingspatroon werd nauwelijks gebruikt door de reizigers voor wie ze waren opgesteld. Het waren de thuisblijvers die het ter harte namen. Niet in de laatste plaats de auteurs van thematische stadsbeschrijvingen, ook al legden zij in hun boeken accenten – bijvoorbeeld op de bestuurlijke aspecten – en voegden zij een chronologisch relaas van de lotgevallen van de stad toe. De chorografen Guicciardini en Junius hadden hun beschrijvingen immers ook als complementair gezien aan de geschiedenissen die zij hadden geschreven of wilden gaan schrijven.

Een historische topografie, een chronologische geschiedenis en de werking van het stadsbestuur werden zo *grosso modo* de hoofdonderwerpen. Orlers in zijn boek over Leiden, Pontanus in zijn boek over Amsterdam en Van Bleyswijck in zijn boek over Delft hadden aan elk van deze onderwerpen een deel van hun beschrijving gewijd. Om Orlers als voorbeeld te nemen: hij behandelde in het eerste deel de historische topografie. Daar besprak hij de ligging van de stad in het directe ommeland en de provincie, en hij vervolgde zijn betoog met een chronologisch opgebouwd relaas over de stedenbouwkundige ontwikkeling vanaf de stichting in een ver verleden tot de meest recente stadsvergroting. Het volgende onderwerp betrof de kerkelijke en dan de wereldlijke gebouwen en instellingen, inclusief hun geschiedenis en relevante documenten. Het topografische deel wordt afgesloten met besprekingen van de universiteit, het economische leven en de beroemde mannen. In het tweede deel volgde een chronologische geschiedenis en in het derde deel besprak hij het stadsbestuur, voorzien van talloze citaten uit grafelijke privileges en stedelijke verordeningen en met lange lijsten van stadsbestuurders en –functionarissen. Dit derde deel had Orlers al in 1614 had gepland, maar hij heeft het pas in de tweede druk van 1641 gerealiseerd.

Een dergelijke bewijsvoering aan de hand betrouwbare documenten, die stamt uit de discipline van de geschiedschrijving, is een kenmerkende eigenschap van de meeste zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen. De onderzoekers-auteurs streefden daarbij volledigheid en gedetailleerdheid na. In sommige gevallen kregen hun boeken zelfs het

karakter van een naslagwerk voor plaatselijke regenten. Het verzamelen van dat materiaal werd echter bemoeilijkt doordat de stedelijke archieven niet openbaar waren en doordat veel materiaal zich in particuliere handen bevond. Het was dus moeilijk om de bronnen te traceren en soms nog moeilijker om ze te raadplegen, want men was geheel afhankelijk van de welwillendheid van de beheerder. Het stadsbestuur had die welwillendheid meestal niet omdat geheimhouding voorop stond. Ook stelde het zich geen entamerende taak. Stadsbeschrijvingen verschenen daarom op verantwoordelijkheid van de auteurs en werden door de overheid niet voorzien van officiële goedkeuring.

Hoe essentieel en tegelijk problematisch het bronnenonderzoek was voor stadsbeschrijvers blijkt uit onze analyse van Orlers' nagelaten papieren, inclusief een reconstructie van het materiaal dat waarschijnlijk verloren is gegaan. Die papieren waren tot nu toe nooit onderzocht en deels zelfs onbekend. Aanvankelijk beschikte Orlers niet over materiaal uit de officiële administratie, maar moest hij zich verlaten op de hulp van de bronnenverzamelaar Petrus Scriverius, die ook andere vroege stadsbeschrijvers ten dienste stond, en op de schriftelijke aantekeningen van zijn oom Jan van Hout. Van Hout was tijdens zijn leven secretaris van de stad geweest. In die hoedanigheid had hij het dynamische en statische stedelijk archief grondig geordend. Bovendien had hij veel materiaal verzameld en allerlei historische aantekeningen gemaakt ten behoeve van een stadsbeschrijving die hij wilde publiceren, maar die onvoltooid bleef. Dat Orlers over die aantekeningen kon beschikken (en het feit dat hij verwant was aan de invloedrijke stadssecretaris), bracht hem in een unieke positie. Hij gebruikte de aantekeningen niet alleen voor concrete informatie, maar ook voor het idee dat aan Van Houts project ten grondslag lag. In *Der Stadt Leyden dienst-bouc* (1602) had Van Hout in gedrukte vorm alleen het begin van zijn geplande werk gerealiseerd. Dat begin handelde over het middeleeuwse ontstaan van de stad rondom de burcht en de machtsstrijd tussen het stadsbestuur en de burggraven. Van Hout wilde echter een volledige, uit twee delen bestaande stadsbeschrijving cum diplomatische bronnenuitgave publiceren, dat bestond uit verhandelingen over (a) de historische topografie, (b) de stedelijke bestuursvorm met lange lijsten van alle stadsbestuurders vanaf het moment dat hun ambten waren ingesteld (een dienstboek zoals dat begrip in de Leidse administratie werd gebruikt) en (c) een strikt chronologische geschiedenis. Voor dit vervolg had hij niet alleen aantekeningen gemaakt, maar lagen waarschijnlijk ook al teksten klaar. Die zijn aan de hand van Orlers' nagelaten papieren deels te reconstrueren. Duidelijk zien we in Van Houts plannen de kiem voor de latere stadsbeschrijvingen van Orlers en Pontanus. De geschiedenis van het genre in zijn gedrukte vorm in de Noordelijke Nederlanden begint dus eigenlijk bij Van Hout.

De gegevens die Orlers aan de nagelaten papieren van zijn oom ontleende, vulde hij naderhand – toen hij zelf in het stadsbestuur belangrijke functies bekleedde – aan met nieuwe informatie. Voor zover het bewaarde materiaal ons toestaat om conclusies te trekken, lijkt hij zijn informatie vooral van collega-stadsbestuurders te betrekken en minder uit de archieven ten stadhuize, waar klerken soms de informatie tegen betaling voor hem afschreven. Aanvullende informatie kreeg hij door iedereen in de stad te interviewen die misschien over gegevens beschikte. Die rondgang leverde soms docu-

menten en inscripties op, soms mondelinge informatie, en tot Orlers' frustratie vaak helemaal niets. Dit bevestigt dus het beeld dat de meeste stadsbeschrijvingen individuele ondernemingen waren die voor hun informatie grotendeels afhankelijk waren van de behulpzaamheid van informanten, zelfs als de auteur deel uitmaakte van het stadsbestuur.

Een methode

Chorografie, stedenlof, reismethode en historisch onderzoek zijn de vier onderzochte disciplines die convergeerden in de stadsbeschrijvingen. Hoe vielen die disciplines samen? Eerst hebben we enkele algemene beschouwingen gegeven over de relaties tussen deze disciplines. Daarna volgden de casestudies van twee stadsbeschrijvingen.

In algemene zin vormden geografie en geschiedschrijving een tweemanschap, dat samenkwam in het genre van de chorografie of 'geographistoria'. Tot die chorografie kon men ook de stadsbeschrijvingen rekenen. Deze wetenschapsgebieden hadden bovendien nauwe banden met het reizen. Daarbij stonden twee ideeën centraal: autopsie en educatieve doelstellingen. Ten eerste werd empirische waarneming steeds belangrijker gevonden in de verschillende vormen van *geografie*, zoals de mathematische cartografie en de descriptieve chorografie. Eén van de manieren om die proefondervindelijke gegevens te bemachtigen, was het reizen. Terzelfder tijd begon men in de *geschiedschrijving* de 'empirische' eis te formuleren dat een auteur zich moest baseren op bronnen die waren geschreven door ooggetuigen van de beschreven gebeurtenissen. Vanwege dit proefondervindelijke karakter vielen zowel de geografie, de geschiedschrijving, de chorografie als het reisverslag onder het epistemologische concept van *historia*. Dat concept verwees naar het verwerven en vervolgens beschrijven van empirische gegevens.

Ten tweede leverden de genoemde genres morele lessen of voorbeelden ter navolging of vermindering: hun doel was uiteindelijk didactisch. Dat didactische streven werd gedeeld met de *stedenlof* en met de grotendeels op de *stedenlof* gegrondveste *reismethode*. Zowel de *stedenlof* als de *reismethode* leverde een retorisch model dat kon worden gebruikt in de verschillende vormen van chorografie. Die modellen bepaalden welke onderwerpen aan bod konden komen en op welke wijze ze konden worden behandeld. Wat dat betreft, waren er belangrijke verschillen. Enerzijds schreven ze andere onderwerpen voor. Zoals we zagen, volgden de stadsbeschrijvingen het voorbeeld van de *reismethode*. Anderzijds waren er verschillen in benaderingswijze: terwijl de *stedenlof* zich bekommerde om het beschrijven van de stedelijke superioriteit, ging het in de *reismethode* om het vastleggen van nuttige informatie. Bovendien speelde het geschiedkundige waarheidsstreven, verbonden met het in de vorige alinea genoemde idee van empirische waarneming, geen rol in de *stedenlof*, maar wel in de *reismethode*. Ook hierin waren de apodemische voorschriften maatgevend voor de stadsbeschrijvingen.

Al met al bepaalde de *reismethode* de keuze van de onderwerpen, de structuur van het

betoog en de nauwkeurige, naar waarheid strevende manier van beschrijven. Het doel van de stadsbeschrijvingen was om de lezer een *spiegel* voor te houden en om de stad te prijzen (wat overeenkwam met het doel van de stedenlof).

Hoe dat in de praktijk kon werken, bleek uit twee casestudies. De eerste gaf een analyse van de *Beschryvinge der stadt Delft* (1667-1680) van Dirck van Bleyswijck. Van Bleyswijck sloot bewust aan bij de traditie die was geïnitieerd door Orlers en Pontanus. Maar als bij geen ander blijkt bij hem hoezeer de thematische stadsbeschrijvingen lagen op een multidisciplinair snijpunt van verschillende vormen van geografie, geschiedschrijving, stedenlof en reismethode. Vooral het belang van de reiskundige voorschriften kwam naar voren.

We belichten drie punten. Ten eerste had Van Bleyswijcks stadsbeschrijving hechte banden met de cartografie in de vorm van de figuratieve kaart van Delft die tussen 1675 en 1678 tot stand kwam onder zijn leiding. Er zijn duidelijke overeenkomsten tussen deze uit een groot aantal componenten bestaande wandkaart en de systematiek en inhoud van zijn stadsbeschrijving. Bovendien werden de kopergravures die waren gemaakt voor het randwerk van de figuratieve kaart, ook gebruikt voor de illustraties in Van Bleyswijcks boek.

Belangrijk is ten tweede dat Van Bleyswijck twee stedendichten op de kaart citeerde die speciaal voor deze gelegenheid waren geschreven. Zelf voegde hij daaraan een *Sommere beschryvinge* in proza toe, die overeenkwam met de genoemde stedendichten in haar lovende intentie en de besproken onderwerpen. Aan het slot verwees hij de lezer die meer wilde weten naar zijn veel uitgebreidere *Beschryvinge der stadt Delft*. De lovende opzet van de gedichten en de korte beschrijving vinden we terug op de figuratieve kaart als geheel. Deze streefde ernaar om de stad zelf en Delfts invloed op het omme-land zo gunstig mogelijk weer te geven.

Ten derde hebben we de beslissende invloed van het reizen en de reiskunde kunnen constateren. In de woorden vooraf expliciteerde Van Bleyswijck dat zijn stadsbeschrijving was geïnspireerd op zijn voorgenomen *grand tour*, die hij door ernstige ziekte had moeten uitstellen. Hij gaf er bovendien blijk van dat hij de apodemische literatuur kende. Hiervan getuigt onder meer de aparte inhoudsopgave die als een grote, uitslaande plaat aan het boek kon worden toegevoegd. Die *Generale tafel* kreeg de vorm van een ramistisch boomdiagram. Dat was een procedé dat ook in reismethodes veel werd gebruikt. Opvallend is verder dat er in een cartouche op die inhoudsopgave stond te lezen dat orde de moeder is van het geheugen ('*ordo est mater memoriae*'). Met die uitspraak verwees hij naar de reeds in de oudheid ontwikkelde geheugenkunst en naar een manier van lezen en schrijven die net als de geheugenkunst gebruik maakte van gemeenplaatsen of *loci communes*. Dat waren lege informatiecategorieën die tijdens het lezen konden worden gevuld en vervolgens bij het schrijven weer worden gebruikt. Die informatie verzamelde men in een *liber locorum* ofwel citatenverzameling. Het bijhouden van zo'n notitieboek was één van de hoekstenen van het humanistische onderwijs op de Latijnse school en aan de universiteit. Belangrijk is vooral dat dit ook de manier was waarop reizigers volgens de apodemische traktaten hun empirische materiaal moesten verzamelen en hun reisverslag moesten opschrijven. Van Bleyswijck

paste deze op gemeenplaatsen gebaseerde methode op ramistische wijze toe door bepaalde informaticategorieën telkens op te splitsen in deelcategorieën. Die werkwijze legde hij op verschillende plaatsen in zijn boek uit. Bovendien gaf hij haar visueel weer in zijn *Generale tafel*. Die ramistische inhoudsopgave en de marginalia in de tekst dienden om het geheugen te ondersteunen, dat er eenvoudig mee kon worden opgefrist. Dat moest uiteindelijk het leren en toepassen van de morele lessen in het dagelijkse leven vergemakkelijken.

De technieken van het lezen en onthouden hingen dus samen met Van Bleyswijcks ‘orde en methode’, die bestond uit het toepassen van gemeenplaatsen die grotendeels waren ontleend aan de reismethodes. Op het systeem van de gemeenplaatsen en op de beschrijvingschema’s uit de reismethodes waren de inhoud en presentatie van de vroegmoderne stadsbeschrijvingen gebaseerd.

Een vergelijking

Een tweede casestudie beoogde de stadsbeschrijvingen te plaatsen in een internationaal perspectief. Het viel op dat het genre zich in de zeventiende-eeuwse Republiek kenmerkte door het gebruik van de moedertaal (in tegenstelling tot de meeste stadsbeschrijvingen die werden gepubliceerd in de Zuidelijke Nederlanden) en door zijn thematische benadering (in tegenstelling tot de vroege beschrijvingen van Parijs). Een vergelijking van de eerste stadsbeschrijving in het Nederlands door Jan Orlers (1614) met de eerste stadsbeschrijving in het Engels door John Stow (1598) wees bovendien uit dat beide boeken in een chorografische traditie stonden, maar dat die traditie in beide landen anders was. De voorbeelden waarop Stow zich inspireerde hadden hun wortels in de antiquarische studiereis, terwijl de chorografie in de Noordelijke Nederlanden neigde naar de thematische beschrijving. Stow beschreef Londen dan ook grotendeels binnen het kader van een wandeling door de stadswijken, terwijl Orlers koos voor een topisch gestructureerde tekst die was geïnspireerd op de reiskunde. Hij haalde bovendien heel bewust de zwaartepunten uit het stedelijke zelfbeeld naar voren door te wijzen op een reeks *lieux de mémoire*: veel aandacht besteedde hij aan de lakennijverheid, de universiteit en de moeilijke, maar cruciale periode van het beleg en ontzet tijdens de Opstand. Die laatste gebeurtenis kreeg een spilfunctie. Daarnaast presenteerde Orlers een gunstig ethisch profiel, dat hij vooral ontleende aan de voorschriften voor het lovende stedendicht. Daarin speelden de kardinale deugden verstand, rechtvaardigheid, dapperheid en gematigdheid een hoofdrol naast de theologale deugden geloof, hoop en liefde. Zo voorzag hij Leiden niet alleen van een identiteit, maar ook van allerlei uitstekende eigenschappen.

Uit deze analyse kunnen twee conclusies worden getrokken over de didactische en lovende doelstellingen van het genre. Ten eerste bleek dat Orlers een morele boodschap wilde overbrengen conform de heersende ideeën over de geschiedschrijving als leermeesteres van het heden (*historia magistra vitae est*). We zagen dat hij aansporingen gaf tot goed gedrag waarin hij de nadruk legde op liefdadigheid. Daarvoor deed hij

een beroep op denkbeelden over het goede burgerschap. Die steunden op noties als rechtvaardigheid, gerichtheid op het algemeen belang en stedelijke saamhorigheid. Ook verwees hij naar de theologale deugd der liefde. De didactische boodschap was bovendien verbonden met het Goddelijke ingrijpen in Leidens recente geschiedenis. God had de stad aanvankelijk gestraft voor de gepleegde zonden, maar sinds het ontzet van 3 oktober 1574 had Hij zich weer over de stad ontfermd en haar overgoten met de hoorn des overvloeds.

De teneur van het verhaal was dus positief, ook al was er conform ideeën over de objectiviteit van de geschiedschrijving wel ruimte voor een kritische noot, zoals de genoemde zonden waarvoor God had gestraft, of de tweedracht in de stad tijdens de roemruchte belegering door de Habsburgse troepen. De tweede conclusie is daarom dat Orlers niet alleen veel te danken had aan het retorische model van de reismethode, maar in mindere mate ook aan dat van de stedenlof. Daaraan ontleende hij zowel het ethische profiel als het oogmerk om te loven. Het was zijn doelstelling, schreef hij in het woord vooraf, ‘omme mijne Vaderlicke Stadt Leyden [...] te beschrijven, te loven ende prijzen’.¹

In dit boek heb ik geprobeerd de vier belangrijkste grondslagen van de thematische stadsbeschrijvingen uit de zeventiende-eeuwse Republiek te beschrijven. Ook wilde ik laten zien hoe die invloeden samenkwamen. Het is gebleken dat de beschrijvingsmethode van deze boeken terugging op de voorschriften uit de reisverhandelingen, ideeën over de geschiedschrijving en theorieën over het lezen en onthouden van belangrijke lectuur. Van Bleyswijck noemde dat zijn orde en methode. Die bepaalde de keuze van de onderwerpen, de structuur van het betoog en de nauwkeurige, naar waarheid strevende manier van beschrijven. Het doel was om op basis van die orde en methode de lezer een spiegel voor te houden en – zoals Orlers schreef – de stad te loven en te prijzen.

1 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *2r. Mijn cursivering.